

Дзюба В., Воробей Є., Дудка В., Присвітла Т.
ТОПОНІМІЯ СІЛ „КАРНАУХІВКА” І „ТАРОМСЬКЕ”

Історія – дивовижна наука. Вона повна таємниць і загадок. Розповідь про таємниці історії – це і є розповідь про історію. Відомий сучасний російський письменник-фантаст, популяризатор таємниць всесвітньої історії Кір Буличов (Ігор Всеволодович Можейко) пише: „Вся история соткана из тайн, везде, где наши знания не полны или в них существуют пробелы, мы вправе задать вопрос: а что же было на самом деле?” [2, с.6].

Це дослідження присвячене загадкам топонімів рідного краю (Дніпродзержинська). Питання, яких торкається місцева топоніміка, багатьом уявляється не суттєвими у порівнянні з переповненою пристрастями, страхіттями сучасних війн, досягненнями науково-технічного прогресу і глобальними проблемами історією ХХ століття. Тим паче що з цих питань дніпродзержинським історикам-краєзнавцям уже все, здається, відомо і ясно. Але в історії України залишається багато „білих плям”, зокрема, в історії рідного краю. В даній роботі зроблена спроба дослідити питання, пов’язані з походженням і значенням назв сіл Карнаухівка і Тритузне.

За усними народними переказами, назви сіл Кам’янське, Романкове, Тритузне і Карнаухівка, територію яких займає сучасний Дніпродзержинськ¹, походять від прізвиськ „*напівлегендарних*” козаків Камеона (Камеуна, Каміуна), Романюхи (Романюка), Тритуза (Трейтуза) і Карнауха², котрі поставили свої зимівники у долині Дніпра. Ні речових, ні писемних пам’яток, які б підтверджували цю інформацію, не знайдено. Але ці перекази здаються правдоподібними, бо ідеально вписуються в рамки історії запорозького козацтва. Вказані села входили до Кодацької паланки Війська Запорозького Низового, однієї з восьми територіально-адміністративних одиниць Нової Січі (1734-1775 рр.) – останньої Запорозької Січі, ліквідованої влітку 1775 року.

На жаль, усі перекази донесли до наших часів дуже мізерну інформацію (можливо, й дещо викривлену), від чого багато хто ставиться до них не більше як до вигаданих легенд. Тому завданням цієї історичної розвідки є спроба реконструювати можливі у часи існування останньої Запорозької Січі суспільні явища, котрі могли зумовити виникнення прізвиськ козаків Карнауха та Тритуза, і відповідно – назв заснованих ними населених пунктів. За основне джерело інформації взято тритомну „Історію запорозьких козаків” Д.І.Яворницького.

Роблячи спроби зрозуміти значення хитромудрих прізвиськ запорозьких

¹ До 1 лютого 1936 р. – м. Кам’янське. У 1938 р. до складу Дніпродзержинська були включені села Романкове і Тритузне [8, с.11, 22], а с. Карнаухівка стало селищем міського типу, центром селищної Ради, підпорядкованої Баглійській Раді народних депутатів м. Дніпродзержинська [4, с.254].

² Краєзнавець С.С.Бочарова називає імена двох з них. Вона пише: „Народна легенда говорить про те, що село Романкове було засноване козаком Романюхою, Тритузне - Данилом Трейтузом. Село Карнаухівка стало називатися за прізвиськом запорозького козака Семена Карнауха” [1, с.12].

козаків-засновників навколишніх сіл, місцеві краєзнавці висунули кілька цікавих гіпотез. Наприклад, вони припустили, що відважному козакові на ім'я Семен у бою відрубали, тобто відкарнали, вухо³. Звідси, нібито, і його прізвисько – Карнаух. Це здається правдоподібним, адже відомо, що „запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні... Цією рисою запорозьких козаків частково пояснюється й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ” [9, с.177].

Однак можливе й інше пояснення походження прізвиська „Карнаух”, а саме: від слів „ка́рна” і „карна́вка”. Так у давньоруській поемі „Слово о полку Ігоревім” термінами „ка́рна” і „жля” названо духів (уособлення) скорботи і печалі, котрі витали (літали, носилися) над Руською землею після загибелі руських дружин у битві з половцями на річці Каялі⁴.

Якщо взяти до уваги ті страшні муки ф страждання, які довелося пережити мешканцям запорозького краю під час епідемії чуми і морової язви у 50-70 рр. XVIII століття, то корінь „карна” у назві „Карнаухівка” здається доречним. Про лиха, що спіткали жителів запорозьких сіл, зокрема Карнаухівки, про печаль, скорботу, плач, тужіння і голосіння за померлими родичами та односельцями можна судити за фактами, наведеними Дмитром Яворницьким в „Історії запорозьких козаків”. Він писав: „У січні 1771 р. у Запоріжжі розпочалася *морова язва*: вже у березні від цієї язви обезлюдніли села Романкове, Кодак, Самара, Перещепино... Нарешті у 1772 р. весною у Запорожжі була страшна і руйнівна повінь, а літом кругом почалася чума” [9, с.50]. І далі: „У селі Карнаухівці церква св. Варвари була заснована 1773 р.; під час морової язви, що шаленіла в запорозькому краї 1771-1772 рр., жителі села за порадою ченця Івана Кайдаша спочатку поставили ікону св. Варвари, денно й нічно молилися перед нею, прохаючи відвернути страшну смерть, тоді ж вони дали обітницю влаштувати у себе церкву на честь заступниці – св. Варвари...” [9, с.206].

Зрозуміло, тут можна заперечити: село Карнаухівка було засноване 1737 року [3, с.9; 4, с.230; 8, с.18], а описані Д.Яворницьким трагічні події відбулися більш як на три десятиліття пізніше. Та все ж слово „ка́рна” у даному випадку доречне через те, що від нього походить слово „карна́вка”. З давніх часів в Русі-Україні „карна́вкою” називали великий дерев'яний або металевий кухоль⁵ (кварти) , в яку збирали гроші на поховання померлих або на корисні для християн діла, наприклад, пожертвування на будівництво церков.

³ Карна[в]ухий [7, с.301]. Карनावухий – з відрізаними або короткими вухами. Карनावухий хлопець [5, с.224].

⁴ У „Слові о полку Ігоревім” є такі слова:

А Ігоря хороброго полку не воскресити!
За ним кликнули Ка́рна, і Жля
поскачи по Руській землі... [6, с.21].

Відомий філолог Л.Маховець вважає, що „Карна і Жля – це персоніфікації (уособлення) скорботи, печалі, плачу по убієнним, або *плакальниця* і *голосильниця*” [8, с.209].

⁵ Карна́вка – кухоль для збирання грошей [7, с301]. Карна́вка - металева закрита коробка з отвором у кришці для збирання грошей (переважно у церкві): скарбничка [5, с.224].

Описуючи облаштування куренів, у яких жили козаки в Запорозькій Січі, Д.Яворницький повідомляє: „На „покуті”, тобто у красному куті, були прибиті ікони різних святих, там же висіла багата лампада, яку курінь засвічував у великі свята, а під нею стояла „карна́вка”, тобто кварта, куди козаки клали гроші для купівлі харчів наступного дня” [9, с.127].

Малоймовірно, щоб прізвисько „Карна[в]ух” могло означати „скорботний”, „печальний” („той, хто перебуває у скорботі й печалі”). Скоріш за все воно походить від „карна́вушник”, як би ми сказали „карна́вищик”, у значенні „охоронець карнавок, відповідальний за збереження їх вмісту”. Як нам уявляється, охоронцями карнавок призначалися люди достойні і чесні, котрим Січова Рада і православні священники запорозького краю довіряли, окрім іншого, збір пожертвувань на корисні для козацького товариства справи.

Д.Яворницький пише, що на переправах (перевозах) „запорожці брали з проїжджих певну платню, що становила головне джерело їхніх військових прибутків” [9, с.37]. І далі: „Запорізькі козаки брали від кожного воза й від кожної тварини за перевіз через ріку й ділили ці прибутки між старшиною і всім військом. Платня у різний час і від різних возів бралася різна: з порожнього воза на Микитиній заставі по копійці, з завантаженого від 2 до 10 копійок... На Мишуринорізькій переправі запорозькі козаки, якщо вірити історичку України Маркевичу, свого часу збирали 12 тисяч карбованців щорічного мита” [9, с.302, 303]. Безсумнівно, плату (мито) за перевіз через ріки перевізники збирали у скарбнички. Ними слугували „карна́вки” (скарбнички) – металеві коробки або металеві (дерев’яні) великі кухлі з кришками, що були запечатані сургучевими печатями (щоб у перевізників не виникла спокуса привласнити частину грошей). Кришки мали щілини, в які подорожні опускали монети. Подібні скарбнички використовувалися і для збирання грошей у церквах.

Звичайно, наповнені грошима (митом за перевіз) скарбнички-карнавки кимсь повинні були звозитися до військової скарбниці Нової Січі, яка розташовувалась на річці Підпільній в районі сучасного м. Нікополя: поблизу села Покровське. Напевно, козак Семен Карна[в]ух очолював спеціальний козацький загін – загін карна́вушників (карна́вщиків), який відповідав за доставку в цілості і збереженні карна́вок-скарбничок з переправ (перевозів) через Дніпро у Підпільницьку Січ. У наш час такий загін належав би до інкасаторської служби.

Гадаємо, що козак Семен Карна́ух був людиною поміркованою, безкорисливою, добропорядною, достойною і чесною⁶, а тому – усіма шанованою.

⁶ У запорожців були розвинуті уявлення про честь і гідність козаків. Д.Яворницький відзначає, що „із кримінальних злочинів найбільшим вважалось убивство козаком товариша, побой, завдані козаком козаку в тверезому чи п’яному стані, крадіжка чогось у товариша й переховування ним крадених речей” [9, с.150]. „Навіть звичайну крадіжку якогось нагая чи пута вважали страшним злочином, що неодмінно каралося смертю” [9, с.173]. „Поряд із гостинністю й привітністю запорозькі козаки ставили особисту чесність щодо ворогів православної віри, як на війні, так і у себе на Запорожжі. „Хоча на Січі, – розповідає католицький патер Китович, – жили люди різного стану – втікачі й відступники від усіх релігій, але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами, чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх вкрадуть”” [9, с.174].

Існує також народний переказ про походження назви села Тритузного, заснованого 1740 року [3, с.9; 4, с.230, 8, с.8, 18]. Згідно з цим переказом бувалий запорозький козак, відставний військовий старшина Данило Семененко на прізвисько Тритуз заснував зимівник, біля якого з часом оселилися інші козаки і посполиті (селяни). Таке прізвисько він отримав тому, що, маючи трьох синів-молодців – гордість старого батька, не міг ними на милуватися і казав людям „Сини у мене як три тузи!”. Абсурдно навіть припускати, що бувалий козак був азартним картярем і порівнював своїх синів з гральними картами. Може, він так називав своїх синів тому, що вони були поважними, впливовими особами в якомусь колі людей (козаків), тобто були, як кажуть українці, „великими цабе”? А може, батько з гордістю називав своїх синів „тузами” тому, що вони добре зарекомендували себе в якійсь важливій сфері діяльності.

Щоб зрозуміти причину гордості засновника с. Тритузного своїми синами, звернемо увагу на те, що словом „тузи” називалися не тільки гральні карти або поважні, впливові особи, але й невеликі, легкі шлюпки – човни-плоскодонки. Їх використовували на переправах (перевозах) через ріки й озера ще за часів Київської Русі. Туз мав набокуватий ніс і широку корму, щоб при малих його розмірах вмщати якомога більше людей. Така легка шлюпка також звичайно прив’язувалася пеньковим канатом („кінцем” – „фа лином”) до корми дерев’яного вітрильного корабля і йшла вслід за ним. Тузи використовувалися для висадки з корабля на берег на мілководді або на берег, біля якого в річці були кам’яні забори, або для завезення корабельного якоря, або як рятувальний засіб під час корабельної аварії. Такі суденця багато-хто з дніпродзержинців бачив ще на початку 60-х років ХХ ст. на човновому перевозі через Дніпро біля колишнього Тритузного. Цілком вірогідно, що в цьому місці ще за часів Запорозької Січі був човновий перевіз і одна з козацьких „водних варт на човнах” з трьома тузами⁷.

Природно, виникає запитання: чому на цьому перевозі було саме три човни-тузи? Така мінімальна кількість човнів давала змогу у будь-який момент мати на протилежних берегах широкої річки хоча б по одному човну. Це було дуже важливо в екстремальних ситуаціях, наприклад, коли потрібно було швидко переправити на інший берег гінців або кур’ерів. У зв’язку з цим Д.Яворницький писав: „Пошту й кур’ерів наказувалося доставляти з місця на місце „негайно”, „без зупинок”” [9, с.317].

Звісна річ, перевіз через Дніпро біля зимівника (хутора) козака Данила Семененка-Тритуза не вважався основним – таким як, наприклад, знаменитий Романківський перевіз, на якому окрім човнів були ще й пороми. За наявності порома на перевозі можна було обійтися двома човнами-тузами. які розташовувалися біля протилежних, берегів і використовувалися тільки в екстрених випадках. Як пише Д.Яворницький,

⁷ Про існування такої варті свідчить запис Д.Яворницького: „1769 р. в готовому до походу проти турків Війську Запорозькому було 12249 козаків, крім того 2000 козаків залишилися на Січі й 3000 по паланках у водній варті на човнах” [9, с.124].

на перевозі біля садиби власника с. Фаліївки Херсонського повіту М.М.Комстадіуса було „дна судна-дуба, два човни і один пором для переправи” (возів, людей і тварин) [9, с.316].

Цілком можливо, що три сини вже не молодого козака Данила Семененка були перевізниками на трьох човнах-тузах. а одночасно й запорозькими „водними вартовими на човнах-тузах”. Звідси його прізвисько Тритуз, і його гордість за своїх синів, котрі, без сумніву, були майстрами своєї справи, свого діла (ремесла), дуже корисного для людей. У переносному розумінні, його три сина були „трьома тузами” – особами, які добре проявили себе у важливій для мешканців і гостей запорозького краю сфері діяльності. На жаль, їх імена невідомі. Та, покладаючись на інтуїцію, можна стверджувати, що вони були, як личить козакам, „добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами один одному, надійними соратниками... Їм, ймовірно, були притаманні добродушність, безкорисливість, щедрість, глибока повага до старих та заслужених воїнів, простота, поміркованість і винахідливість, привітливість, гостинність і особиста чесність, а самі їхні постаті „дихали мужністю, молодечтвом, заразливою веселістю і неповторним гумором” [9, с.173].

Уявляючи саме такою трійцю синів козака Тритуза, ми виходимо з того, що вони щоденно спілкувалися з десятками людей на перевозі, а тому мали б усвідомлювати, що слава буває не тільки доброю, але й дурною, ганебною. Вони мали б усвідомлювати, що про їхні діла та слова може далеко піти розголос. Тому про погане, зле вони навряд чи мали помисли. Обов'язки перевізників і вартових на тузах вони виконували залюбки, з великим бажанням, бо розуміли особливу значимість своєї служби на благо жителів і гостей запорозького краю. За свої світлі риси характеру і добросовісне ставлення до свого ремесла вони мали б користуватися великою повагою серед козаків і посполитих. Тому у козака Тритуза були всі підстави милуватися і пишатися своїми путящими синами, котрі допомагали подорожнім переправитися через серйозну перешкоду на їхньому шляху – славну, тобто добре відому численними небезпеками ріку Дніпро. Сам Тритуз теж був вартий шани за виховання синів, яким козацьке товариство довірило стояти на варті безпеки запорозького краю та православних людей.

На користь того, що назва с. Тритузного, по сусідству з яким біля 1750 р. виникло с. Кам'янське, могла походити від назви човна-плоскодонки „туз”, говорить і такий факт. У Солонянському районі Дніпропетровської області є село з точно такою ж назвою [4, с.675]. Воно виникло також у козацькі часи на березі мілководної річки Тритузної – притоки Камишуватої Супи. По ній козацька „водна варта на човнах” могла ходити тільки на плоскодонних шлюпках – тузах. Але тут з часом стали трактувати походження назви села з позиції нібито „все визначаючої ролі сильної особистості в історії”: мовляв, власник с. Безбородьково поміщик Безбородько виграв у карти за три тузи сусіднє село і на radoщах назвав його „Тритузке”. (Цікаво, як би називалося це село, якби поміщик Безбородько виграв його іншими картами колоди? –

„Тривальтовка”, „Тридамівка” чи „Тузодесятинське”?) Однак ця версія не пояснює, чому таку назву мали не тільки село, але й річка? Навряд щоб якийсь завзятий картяр, хай навіть із числа впливових осіб – „великих Цабе”, тобто тузів, зміг би виграти річку за три тузи, а, потім перейменувати її по своєму „хотенію” і „веленію”.

Таким чином, першоосною походження назви села Тритузного на Дніпрі (біля якого близько 1750 р. виникло село Кам’янське) і назви села Тритузного на річці Тритузній (у теперішньому Солонянському районі Дніпропетровської області) могла бути назва легких шлюпок-плоскодонок – „тузи”, які, вірогідно, використовувалися у козацькі часи на переправах (перевозах) а також у козацьких „водних вартах на човнах”.

Отже, не відкидаючи існуючих гіпотез про походження назв сіл Карнаухівки і Тритузного, ми показали можливість існування інших точок зору. Звичайно, автори не претендують на абсолютну істину, і розуміємо, що викладені вище гіпотези потребують ретельної перевірки істориками, краєзнавцями і вченими-мовознавцями.

Бібліографічні посилання:

1. Бочарова С.С. Музей історії міста Дніпродзержинська: Путівник по експозиції. – Д.: Промінь, 1968. – 78 с.
2. Бульчев Кир. Тайны древнего мира. – М.: Армада-пресс: Дрофа, 2002. – 192 с.
3. Дніпродзержинську – 250 / Під ред. Швеця В.Я., Базарянінова В.К., Циганок Н.О. – Д.: Южполицграфцентр, 2000. – 114 с.
4. История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти томах / Днепропетровская область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии. – 1967. – 834 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х томах / Укладачі: В.В.Яременко, З.М.Сліпушко. – К.: Аконт. – 2002. – Т.2. – 911 е.
6. Слово о полку Ігоревім. – К.: Радянська школа, 1986. – 310 с.
7. Українсько-російський словник. Видання четверте / Укладачі: В.С.Ільїн, К.П.Дорошенко та інші. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1976. – 944 с.
8. Циганок Н.О. Дніпродзержинську – 250: Історико-краєзнавчий довідник. – Д.: Пороги, 2000. – 47 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорізький козаків. У 3-х томах. – Львів: Світ, 1990. – Т.1. – 319 с.